

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Гетьман Іван Скоропадський

1. Шлях до гетьманства

Про витоки роду Скоропадських середньовічні джерела зберегли відомостей небагато. Відомо лише, що життя і діяльність діда майбутнього гетьмана — Федора припали в основному на першу половину XVII ст. Про його національність маємо такі дві точки зору. За походженням він був поляком-шляхтичем, твердять одні дослідники, на думку інших, — українцем — старшиною. Зокрема, в "Русской родословной книге" (1873 р.) зазначається, що Скоропадські (в простонародді Шкуропадські) були вихідцями з Польщі, які оселилися поблизу м. Умані разом з відомими згодом у Гетьманщині родинами Кочубеїв і Лукомських. У книзі також вказується, ніби Ф. Скоропадський "во время смут униятских" (тобто за часів Хмельниччини) перейшов з правого берега Дніпра на лівий¹.

Відразу уточнимо: Шкуропадським, Шкуропадцьким, Скуропадським Івана Ілліча називали не тільки прості люди, а й царські сановники, особисто Петро I, старшини, зокрема, генеральний суддя Василь Кочубей². В основному ж у тогочасних офіційних документах гетьман фігурував під прізвищем Скоропадський.

В "Русском биографическом словаре" (1904 р.) читаємо, що Скоропадські — польські вихідці й знатний малоросійський рід³. А історик О. Касименко "виводив" їх родовід з української козацької старшини⁴.

Аналіз численних "родових книг" шляхти Речі Посполитої другої половини XVII—XVIII ст., здійснений автором цих рядків, не дав можливості простежити їх походження безпосередньо з Польщі. Відсутнє прізвище Скоропадських і в багатотомному "Skorowidz ogólny" — "Загальному покажчику" шляхетських польських родин Речі Посполитої, складеному в 1830 р.⁵

Певною мірою це питання можна з'ясувати, використовуючи матеріали справи про клопотання в другій половині XVIII ст. нащадків брата гетьмана — Василя щодо присвоєння дворянського титулу і затвердження герба роду Скоропадських. "Бригадир" Іван Михайлович Скоропадський після того, як 27 березня 1783 р. згорів його будинок у с. Локна (Кролевецький повіт) й "сторелы без останку" жалувані грамоти й універсали предків, доводив, що прапрадід його — Федір за гетьмана Хмельницького був полковником малоросійським, прадід Ілля — генеральним "референдарієм" (тобто "головним командиром") над "тогочасною Україною". Дід Василь був спочатку сотником березнинським, згодом — чернігівським полковим обозним. Батько Івана — Михайло мав звання бунчукового товариша і займав посаду (ранг) генерального підскарбія⁶.

В жовтні 1785 р. відповідно до царського указу губернський предводитель і представники дворянства Новгород-Сіверського намісництва розглядали "списки о благородстве" померлого Якова Михайловича, Євфросинії й Василя Скоропадських. Причому останній був флігель-ад'ютантом Петра Рум'янцева-Задунайського (1725—1796 рр.), якого після остаточного скасування гетьманства в 1764 р. призначено головним командиром лівобережних полків, запорозьких козаків і Української

дивізії. На основі поданих документів Комісія дійшла висновку: "...Род Скоропадских есть действительно из Польши происходящи, издревле шляхетскаго поколения, жительство и пребывание свое имевшии в городе Умане, а села и деревни в близе онаго во времена польских королей Владислава VII и Яна Казимира. Прапрадет их — Федор Скоропадский за гетмана Богдана Хмельницкаго полковником был и при подданстве Матія Росіи к імперіи Російской 1654-го года с помянутим гетманом выпешд на сраженіи с уполяками, при Жолтых Водах убит, оставя по себя Ілію..."

На що, насамперед, слід звернути увагу в наведеному уривку? По-перше, в ньому мають місце певні неточності та хронологічні неузгодженості. Якщо враховувати той факт, що родина жила з давніх давен в Умані, то цілком можна припустити таке: Скоропадські могли бути шляхтичами, але українського походження. Джерела другої половини XVIII ст., коли власне з'явився цитований вище документ, переконують нас у досить своєрідному визначенні за певних обставин національної приналежності тієї чи іншої особи. Щоб краще уявити, про що йдеться, звернімося до конкретного історичного прикладу.

Так, з "Прошенія" "полской природы малоросіянина", жителя м. Харкова Севастіяна Даниловича Колосова * на ім'я Катерини II від 2 жовтня 1780 р. дізнаємося, що його дід — Осип Колосов -- уроженець м. Нижибожа (Межибожа) ** був "полской природы (нации)" * . Однак під час війни України та Росії з Річчю Посполитою він, "убегая неправилной от поляков ссори", залишив у Польщі своє "прежние отечество" (схожий збіг обставин в обох випадках!) й переселився в м. Батурин, де згодом помер. Батько С. Колосова і він певний час мешкали там. Здобувши освіту, останній був "завезен" ("по дозволенію отца") в Москву для прислужування генерал-аншефу І. С. Гендрикову. Пізніше С. Колосов перебував "в услужении иных людей", поки не оселився у Харкові. Цікавим, на наш погляд, в цій історії є те, що наймолодший з Колосових вважав своїх рідних по чоловічій лінії маіоросіянами, хоча й писав про "полске" походження діда. Жителів України, що перебували у Російській імперії, він називав росіянами ⁸.

Отже, у даному випадку бачимо, як конкретно впливало проживання людини в тому чи іншому державному утворенні на її етнічне самоусвідомлення. Саме тому за тих складних політичних умов корінний житель, скажімо, Правобережжя визначався як "полской природы (нации) маіоросіянин", а українець Лівобережжя чи Слобожанщини - "росіянином". Документ XVII ст. повідомляє, що батько значкового товариша Стародубського полку Василя Воравського "родом бил полской нации" в Великому Острогу, а в "Малороссию вышел оттуда в даних годах..." ⁹. Подібні приклади наводяться і в інших документах зазначеного періоду, зокрема "Описах Харківського намісництва", що певною мірою свідчило про деяку закономірність ¹⁰.

По-друге. В постанові дворянських зборів вказувалося на наявність у Федора Скоропадського маєтків поблизу Умані й те, що він у війську Б. Хмельницького був полковником. Коли перше більш-менш вірогідне, враховуючи шляхетське походження їх власника, то шпша теза викликає сумнів. Жоден документ періоду Визвольної війни не зафіксував перебування цієї особи на полковництві, хоча гіпотетично можна припустити, що він протягом дуже короткого часу очолював якусь військову одиницю в козацькій армії. До речі, про це не згадують у своїх працях і такі відомі фахівці з історії старшинських родин Гетьманщини, як О. Лазаревський та В. Модзалевський. Нічим не аргументовано й факт "референдарства" Іллі Скоропадського. Чи це було вигадано його спадкоємцями з метою підвищення престижу сім'ї?!

По-третє, В. Рудаков — автор статті про І. І. Скоропадського в широко відомому "Энциклопедическом словаре" Ф. Брокгауза та І. Єффо-

на, ймовірно, свого часу ознайомившись з матеріалами дворянських зборів й некритично використавши їх, також припустився помилки, коли твердив: дід гетьмана був убитий в 1654 р. у битві під Жовтими Водами¹¹. Проте достеменно відомо, що ця подія сталася 1648 р.

По-четверте. Коли вірити запевненням І. М. Скоропадського, що "герб же предков его и его самого состоял издревле" з трьох срібних стріл, "золотих шнурках, перевязаних с трема по обоем сторонам шита золотыми звездами в красном поле с короною наверху и страусинными перьями"¹², то можна дійти висновків: його рід мав давнє шляхетське коріння, здійснив ратні подвиги і користувався великою шаною різних володарів. Зображення герба Скоропадських, щоправда ХІХ ст., маємо на поштовому гербовому папері¹³.

За документами можна більш-менш точно встановити, що після смерті Федора Скоропадського його син Ілля продовжував певний час мешкати в Умані, де "прижив" трьох синів: Івана, Василя та Павла. За деякими даними, його дружиною була представниця знаменитого ще за доби Великого князівства Литовського князівського роду Чарторийських (Чарториїжських), які сприяли укладенню Люблінської унії 1569 р. Цей факт, хоча і непрямо, підтверджує шляхетське походження Скоропадських. Хоча не знаходимо навіть згадки про це в працях В. Антоновича і Н. Яковенко, спеціально присвячених походженню шляхетських родів на Правобережній Україні¹⁴.

Традиція подружніх зв'язків Скоропадських з князівськими родинами Речі Посполитої простежується і в ХVІІІ ст. Зокрема, генеральний підскарбій М. Скоропадський був одружений на дочці кн. Георгія Святополка-Четвертинського і успадкував від нього с. Дунаєць у Глухівській сотні Ніжинського полку¹⁵. Слід зазначити, що Святополки-Четвертинські мали значний вплив як в Україні, так і Росії. Наприклад, один з них — кн. Юрій, в монашестві Гедеон, наприкінці ХVІІ ст. обіймав посаду київського митрополита. 1687 р. він їздив у Москву з приводу одруження на гетьманській дочці й "для определения себя в российскую службу"¹⁶.

Іван Ілліч Скоропадський народився 1646 р. Старший військовий канцелярист (з 1721 р.), помічник генерального писаря Микола Ханенко (1693— 1760), який перебував поряд з гетьманом в останні хвилини його життя, в 1722 р. у своєму "Діаруші" записав: "Его Вельможность... окончил свое житіє... од рожденія веку своего 76 году, а гетманства на четвертінадцять рок, сегого місяца"¹⁷. Вже після смерті батька Іван і Василь "по причине сильнейшаго нападенія от турок и татар на Польшу и тогобочную (Правобережну. - О. Г.) Украину принуждены были, спасая жизнь свою, лишится не только движимаго и недвижимаго своего имения с грамотами и дипломами, как жалованными от королей польских и о древности фамилии их совершенно заверяющими"¹⁸. їх малолітнього брата Павла татари захопили в полон (1674 р.).

Церковний та освітницький діяч, історик, ректор Києво-Могилянського колегіуму Феодосій Софонович так описав ті трагічні події: "Того ж року салтан-баша турецкий з войсками, притягнувши и под Уман, славное место украинское, штучне взяли, бо перве казал турчин старшине якобы на мир к себе выйти; але кгда вышли старшина уманская, турчин других послов в место послал, абы и наказніе старіше уманскіе на згоду вышли. Оный турецкой зради не знаючи: все пошли с поклоном до турчина. Тогде турчин не пустил некого з мещан вже в место, а еще з одного боку казал войску одступити, где през два дне и ночи люд в лес утек. А остаток стал добуват, а так остаток впен вирубал, любо и своего войска до сорока тысяч утратил, але хрестиян на килко сот, тысяч погубил, где едних попов до семисот было"¹⁹.

І. Скоропадському тоді виповнилося 28 років і, зрозуміло, уманська трагедія назавжди закарбувалася в його пам'яті. Вірогідно, переживання за долю полоненого молодшого брата вплинули на те, що, ставши гетьманом, Іван Ілліч співчував людям, які зазнали кривди з боку нападників-кримчан. Таких осіб він брав під "особливу протекцію й захист". Так, 28 січня 1717 р. Іван Ілліч своїм універсалом звільнив козачку с. Медведівки (Топальська сотня Стародубського полку) від виконання будь-яких повинностей через те, що її син перебував у турецькому полоні²⁰.

Отже, пограбовані, з невеликим майном Іван та Василь були змушені переселитися на територію Лівобережної Гетьманщини. Тут вони "имели щастіє быть приняты... в службу" гетьманом І. Самойловичем (1672- 1687 рр.).

Щоправда, В. Модзалевський писав про перехід на лівий берег Дніпра в 1674 р. одночасно трьох братів²¹, але джерела цього не підтверджують. О. Лазаревський твердить, що Павло залишався в "неволі бусурманській" близько 30 років і звільнився лише приблизно у 1704 р.²² У матеріалах дворянських зборів 1785 р. йдеться про викуп останнього братами за гетьманування Самойловича²³. "Русский биографический словарь" повідомляє, що виявлений якимсь козаком Павло повернувся на батьківщину вже після обрання Івана гетьманом²⁴. Однак таке твердження маловірогідне. Як би там не було, перші згадки про перебування і службу Павла на Лівобережжі датовані початком XVIII ст. У 1715 р. І. Скоропадський згадав, що перед тим його брат Павло "при Божой помощи нашим старанием з многолетней неволе бисурменской турецкой есть освобожден"²⁵.

Фактично одразу після влаштування на новому місці Іван розпочав складний і тривалий, але водночас цілеспрямований шлях сходінками службової драбини. В 1675 р., у 29 літ, його призначено військовим канцеляристом при гетьманському уряді. Посада на той час не дуже значна, однак вона давала можливість частіше бувати "на людях", "обертатися" серед впливових осіб, знайомитися з поважними старшинами, представниками верхівки духовенства тощо. Саме тоді на нього звернув увагу І. Самойлович. Восени того ж року він доручив канцеляристові відвезти до Москви важливого листа, в якому повідомляв чиновникам Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з боярином Г. Ромодановським в Україні. Останній тоді протистояв полкам правобережного гетьмана П. Дорошенка.

В 1676 р. Скоропадський став старшим військовим канцеляристом. Знову, цього разу з братом Василем -- підлиском Генеральної військової канцелярії, його посилають до столиці Московії. Вірогідно, Іван був свідком падіння П. Дорошенка й передачі його гетьманських "знаків" Самойловичу. Того ж року, як свідчили 27 вересня в "Приказе Малыя Россіи" стольник І. Ржевський та гетьманський представник П. Радич, "на сей и на той стороне Днепра, милостию Божію, и великаго государя счастием, дал Бог все смирно"²⁶. Люди прагнули миру і спокою, але вони тривали недовго.

В 1677 і 1678 рр. відбулися два так звані Чигиринські походи. Скоропадський, як кожний старшина чи козак, повинен був брати в них участь. Перший з них датований серпнем--вереснем 1677 р. Уряд Туреччини, намагаючись загарбати Правобережжя, спрямував свої війська на добре укрітлену Самойловичем гетьманську резиденцію Чигирин (звідси походить й назва кампанії). Як політичну фігуру тоді було використано Юрія Хмельницького -- претендента на булаву правобережного регіону. Названий турками "князем руським і гетьманом запорозьким", він влаштував свою столицю на Поділлі -- в Немирові. В серпні почалася облога Чигирини 120-тисячною турецькою армією під

командуванням Ібрагіма-паші спільно з військом Хмельницького. Протягом трьох тижнів їм протистояли в фортеці близько 5 тис. українських козаків і 24 тис. ратних людей з Росії. Місто не витримало облоги, але ворогові дісталися переважно руїни. Незабаром до Чигирин підійшло військо Г. Ромодановського (32 тис. чол.) і полки І. Самойловича (20—25 тис. чол.), які "виправили" становище: турецькі нападники відступили.

В червні наступного року турецька армія чисельністю близько 200 тис. чол. під командуванням візира Кара-Мустафи знову кілька разів штурмувала Чигирин. Однак, як і раніше, вона зазнала невдачі. Місто захищали полки, керовані Г. Ромодановським й І. Самойловичем, а також запорозькі козаки, очолювані І. Сірком, що нападали на ворога з тилу. Остаточно зруйнувавши Чигирин, завойовники залишили межі українських земель²⁷. Тоді лише серед козаків "з атаманею куренною, з асаулами сотенними и хорунжими" Чернігівського полку загинуло 281 чол., а разом з сотниками — 287, поранено — 110 чол. Від ран помер Василь Каленикович, можливо, близький родич майбутнього тестя Скоропадського²⁸.

Багато учасників війни з українського боку, в тому числі Скоропадський, усвідомили, що колись історичного життя багатого краю, де був осередок держави Б. Хмельницького, перетворено на пустелю²⁹. Чи цього домагався син славетного Богдана? Звичайно, ні. Він прагнув могутньої і єдиної України. 15 травня 1677 р. Ю. Хмельницький, марно сподіваючись на підтримку, писав кошовому отаману І. Сірку: "...Но и милая отчизна наша, овдовелая и весьма осиротелая, могла б прийти до первой отрады и исправления, буде бы есте милость ваша, господине кошевой атамане, со всем товариством низовым запорожским, возжелайную нашу дружбу к совершенству привести хотели, и на разорванную братскую любовь, яко желательствовали есмы по милостех ваших, единодушно посовествовав, благоволили объявити..."³⁰.

У 1678 р. Іван Ілліч взяв шлюб з дочкою чернігівського полкового асаула, а згодом — обозного* Никифора Каїениченка — Пелагеєю. В гетьманських універсалах, жалуваних грамотах, інших документах прізвище старшини писалося по-різному: Калениченко, Каленикович, Каленик³¹. У "Русской родословной книге" не зовсім точно зазначено, що Скоропадський взяв за дружину Пелагею Никифорівну Полуботок³². Дочка гетьмана від першого шлюбу — Ірина назвала прізвище батька своєї матері Каленик, а також підтвердила, що та вийшла заміж в 1678 р.³³

На наш погляд, важливо наголосити на тому, що в майбутньому один з найбільших і найзаможніших землевласників Гетьманщини, за свідченням старожила, напередодні весілля мав лише "челядника", четверо коней та критий віз — "палубець". Щоправда, дочка Ірина в 1723 р. (цілком ймовірно, що вона знала краще статки батька) заперечувала: "А отец мой неких пожитков и неединого крестьянина не имел, когда к матери моей пожиткам принят"³⁴.

Як посаг Скоропадський отримав двір у Чернігові, який згодом продав місцевому протопопу Синдаровському, а купив інший в седнівського сотника Полетики й, побудувавши там будинок, почав мешкати³⁵. Ірина на початку 20-х років XVIII ст., після смерті батька, виступаючи в суді, де розглядалася її суперечка з мачухою Настею з приводу поділу спадкових маєтків, доводила, що як посаг Скоропадський одержав села Полуботки, Півці Чернігівського полку, за містом кілька ланів і двір з "пивоварним великим котлом". Тому вони є спадковою власністю її, а не гетьманши Скоропадської³⁶. Свідчення Ірини підтвердили в 1729—1730 рр. старожили сіл Полуботки та Півці: "... А, як оны упомянуты, были (вони) во владении Никифора Каїениковича, асаула полковаго

черниговскаго, и от его отданы в приданих за дочерю зятю его, бывшему гетману Скоропадскому..."

1680 р. Івана Ілліча призначено чернігівським полковим писарем*, що свідчило про те, що він був людиною не тільки письменною, а й, ймовірно, здобув непогану освіту. Щоправда, не обійшлося без протекції та відповідної підтримки тестя. Нова посада — помітний щабель в ієрархічній структурі місцевої влади. Як адміністратор, він керував роботою канцелярії й веденням діловодства всього полку.

Обіймаючи цю посаду понад десять років (до 1694 р.), Скоропадський зумів придбати деякі великі маєтки, зокрема, села Бурівку, Вихвостів і Дроздовицю³⁸. Тоді ж він купив кілька млинів й окремих "пляців" — земельних ділянок. Млин у с. Михайлівці придбано разом з братом Василем, в іншому місці -- з Н. Калениченком. 1685 р. мешканець Седнівської сотні Леонтій Войтехович продав полковому писарю за 100 талярів (великих срібних високопробних монет вагою до 30 г) "в вечное владение" млин на р. Смяч. Через рік ним куплено в Чернігові двір "и под ним земли саженой 10 в ширину и 22 сажени в длину" за 600 золотих ** в А. Нетеровича. 20 листопада 1693 р. П. Довгуля продав йому "плянц" з садом та огорожею за 6 кіп.³⁹ Особливо великі прибутки давало млинарство.

Перші відомі нині універсали на право володіння маєтностями Скоропадський одержав від І. Мазепи в перший рік гетьманування останнього — 1687 р. А у 1690 р. Мазепа видав ще один універсал щодо більшості маєтків полкового писаря (набутих на той час), які належали не тільки власнику, а й "жене ево и детям данные за ево службы"⁴⁰. Отже, дочка Ірина мала всі юридичні підстави претендувати на володіння ними.

За час перебування на посаді писаря Іван Ілліч вивчив систему і структуру гетьманського правління, зарекомендував себе людиною спокійною з поміркованими політичними поглядами, що було особливо важливо для окремих представників козацького уряду проросійської орієнтації на фоні постійних "зрад" деяких старшин та підписання ними угод з турецьким султаном, кримським ханом чи польським королем. Іван Ілліч знайшов спільну мову з усіма чернігівськими полковниками, за яких служив, — Василем Дунін-Борковським (1672— 1685), Григорієм Самойловичем (1685— 1687), Яковом Лизогубом (1687— 1698)⁴¹. Зробити це було непросто, враховуючи різні суспільні вподобання останніх.

Наприкінці 80-х років XVII ст. відбулися два так звані Кримські походи. В травні 1687 р., залишивши дружину й малолітню дочку Ірину (народилася близько 1679 р.), Іван Ілліч став безпосереднім учасником рейду 150-тисячного російсько-українського війська під загальним керівництвом боярина В. В. Голіцина проти Кримського ханства. Однак татари на шляху його просування підпалили степ (на південь від р. Кінські Води) і таким чином знищили підніжний корм для коней, що змусило в червні російсько-українські сили повернути назад. Ця невдача коштувала І. Самойловичу гетьманської булави, бо хитромудрі вищі козацькі старшини і російські вояводи оголосили саме його головним винуватцем поразки. Літописець— сучасник тих подій (можливо, Роман Ракушка-Романовський — генеральний підскарбій уряду гетьмана І. Брюховецького) зазначав: "И так того часу скончалось гетманство Івана Самойловича поповича и синов его, который на ураді гетманства роков пятнадцать зоставал и місяц"⁴². А Скоропадський втратив підтримку однієї з найбільш впливових осіб Гетьманщини.

Як повівся за тієї ситуації чернігівський полковий писар — не знаємо. Його прізвища не знаходимо серед найбільш активних діячів усунення Самойловича. Однак описані події позначилися на становищі старшин Чернігівського полку, який очолював син гетьмана - Григорій. Той факт, що Скоропадський залишився полковим писарем,

свідчив багато про що. В "Челобитной" генеральної старшини й "всего войска малороссійскаго в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуиловича" на ім'я царя від 7 липня 1687 р. наголошувалося: 1) володар булави все робив для того, щоб монарх не переміг Крим, радо приймав посланців звідти; 2) постійно висловлювався проти політики Москви щодо українців; 3) прагнув "самовласно ... владеть Малою Росією", в зв'язку з чим відбирав на свій розсуд жалувані грамоти, податки не тільки на себе, а й на дітей своїх збирав, забороняв корінним жителям їздити в Росію, "города государські малороссійські не государскими, но своими" називав, козакам ніби наказував вірно служити не монархам, а собі; 4) щодо втрат росіян у війні говорив: "Хотя бы и все пропали, тоб я о том не печалился"; 5) "А что от детей его в полках Черниговском и Стародубовском бед деется, того и выписать не можно, о чем те ж полчане во время свое совершенно скажут" тощо⁴³.

Без сумніву, все, що на той час відбувалося в Чернігівському полку (та й не тільки в ньому), не могло пройти повз увагу людини, яка відала значною частиною діловодства Гетьманщини, була ознайомлена з великою кількістю старшинської кореспонденції, в тому числі приватною. Усунення Самойловича з гетьманства і події, пов'язані з цим, безперечно, позначилися на формуванні сусгально-політичних поглядів Івана Ілліча.

Офіційно проти гетьмана виступили: генеральш обозний Василь Дунін-Борковський (раніше чернігівський полковник), суддя Михайло Воехевич, писар Сава Прокопів, а також старшини Костянтин Солонина, Яків Лизогуб (наступний чернігівський полковник), Григорій Гамалія, Петро Забіла, Василь Кочубей та ін.

Джерела свідчать, що з 1687 р. Скоропадського підтримував новопризначений чернігівський полковник, а завдяки його протекції й новообраний гетьман Іван Мазепа. Всі вони були тоді на Коломаку.

Крім політичної влади, кожна посада в Гетьманщині давала й значні матеріальні прибутки. Так, на той час з державного скарбу гетьманові видавали: 1000 золотих червоних на рік, генеральним писарю та обозному — по 1000 злотих (золотих), осавулові — 400, судді — 300 золотих, писарю судівському — 100, полковим писарю і хорунжому — по 50, бунчужному — 100, осавулу — 200, сотникам — по 100, а полковникам — по 100 "єфімків" або теляріз⁴⁴.

Другий похід у Крим також почався навесні. В 1689 р. російсько-українська армія чисельністю близько 150 тис. чол. дійшла до Перекопу. Проте запеклий опір кримських татар, страшенна спека, нестача води, масовий падіж коней і хвороби людей змусили головнокомандуючого В. В. Голіцина припинити бойові дії й повернутися на Лівобережну Україну⁴⁵. Багато козаків і старшин були глибоко розчаровані Кримськими походами, хоч вони і мали певне позитивне значення⁴⁶. Беручи участь у цих походах, І. Скоропадський набув значного військового досвіду, який використовував згодом (ставши стародубським полковником, а потім гетьманом) у боротьбі проти нападів кримчаків.

Разом з ним у походи ходив і його тесть -- Никифор Калениченко. Навіть у жалуваній грамоті царів Івана та Петра Олексійовичів від 3 вересня 1690 р. зазначалося, що той "служит, не щадя головы своей, против неприятелей креста святаго, в Чигиринских и в иных во многих, так же и в прошлых в 195(1687) и в 197(1689) годах в обоих кримских походах был"⁴⁷. Через 17 днів на клопотання І. Мазепа подібну грамоту отримав і Скоропадський, в якій підтверджуватися його права на маєтки "за ево верные и радетелние службы" в тих походах⁴⁸.

В середині 1693 р. І. Мазепа відрядив чернігівського полкового писаря з важливим листом до царя і доручив "словесно пространными словами донести", що в Батурин! відбулася велика рада - "съезд всей

старшины войсковой, полковников и всяких полковых нижних людей и урядов местных", на якому обговорювалося питання про збирання грошей, "которые суть всегда надобны как на заплачение войску охотничьему, конным и пехотным полкам, так и на удовольствие иных войсковых обыкновенных расходов"⁴⁹. Щодо цього на раді виникла гостра суперечка, і гетьман звернувся безпосередньо до свого сюзерена, щоб вирішити це надто складне питання.

Звертає на себе увагу той факт, що гетьман довірив Скоропадському докладно обговорити його з монархом, виходячи за межі змісту власного листа. Отже, по-перше, Іван Ілліч добре розумівся на предметі розмови. А, по-друге, володар булави не мав сумніву у правильному тлумаченні питання. "И тот писар, Иван Скоропадской, объявил в Приказе Малыя России, — повідомляв документ, — словесно ево, гетмана Ивана Степановича, и генеральной старшины, полковников и посполитых людей, о отставлении той аренды и о постановлении на один год вышеимянованных с щинков поборов, по даной ему от него, гетмана, наказной памяти"⁵⁰.

Зазначимо, що ще за Самойловича і при Мазепі Івана Ілліча переважно використовують як посланця до Московії, а не деінде, скажімо Кримського ханства, Польщі й т. д. Що тут має місце — випадковість, бажання гетьманів мати "фахівця" — уповноваженого з питань українсько-російської політики чи особисті вподобання Скоропадського?

Перебуваючи в Москві, Іван Ілліч, мабуть, добре виконав доручення, бо фактично одразу був переведений з посади полкового писаря в чин генерального бунчужного, тобто потрапив до еліти тогочасного українського суспільства, вищої військової й цивільної влади на Лівобережжі. Формально бунчужний мав охороняти гетьманську регатію — бунчук. Однак у дійсності він вирішував військові справи, виконував адміністративні й судові доручення, організовував зустрічі та проводи послів тощо. За ієрархічним статусом бунчужний прирівнювався до генерального хорунжого. Наприкінці року Скоропадський разом з 7 генеральними старшинами отримав від царя презент у вигляді коштовного сукна, 2 пар соболів і 20 крб. - - офіційно за направлення козаків під фортецю Кизикермен, проти Білгородської орди і захоплення в полон "многих языков"⁵¹.

В деяких історичних працях вказується, що генеральним бунчужним Іван Ілліч став у 1698 р. Довіряючи авторитету, зокрема, В. Модзалевському, так вважає й автор цих рядків⁵². Щоправда, О. Лазаревський висловив припущення, що ця подія могла відбутися одразу після виконання місії Скоропадського в Москві⁵³. Один з літописів повідомляє, що під час походу українських козаків під Азов 1695 р. Скоропадський вже був генеральним бунчужним⁵⁴. Нам вдалося виявити архівний документ, де йдеться про продаж у серпні 1694 р. міщанином Василем Пропеевичем з сестрою Мотрею генеральному бунчужному І. Скоропадському "гойяцу дворового" в Чернігові довжиною 12 сажень і шириною 20 сажень за 600 золотих. Тоді ж йому власний "пляц дворовой" за 600 золотих продала козацька вдова Настя Алеєєва⁵⁵.

1695 р. на Гетьманщині сталося нове лихо — коли зійшли зернові, несподівано вдарили заморозки і знищили більшу частину їх. 1697 р. був неврожайним. Епідемія чуми спалахнула в 1699 р.⁵⁶ Можливо, саме тоді померла дружина Скоропадського — Пелагея. Дочка Ірина лише невиразно зазначила: мати вийшла заміж у 1678 р., а з чоловіком прожила "з полтретяцать лет"⁵⁷.

1699 р. мав місце досить своєрідний інцидент у стосунках зятя і тестя. І. Мазепа своїм універсалом передав першому право на маєток Н. Калениченка — с. Івашково в Чернігівському полку, "увольняючи оного ж тестя его, Никифора, ради его старости и слабости, от войско-

вой службы в зуполную (тобто повну. - *О. Г.*) моц и поссессію" ⁵⁴. В ході "Генерального слідства про маєтності" 1729— 1730 рр. онуки Калениченка (Калениковича) — любичький сотник Іван Савич, значковий товариш Іван й полковий осавул Михайло Мокрієвичі доводили, що Івашково має належати їм, бо ним Скоропадський "завладел собою по своей власти" ⁵⁹.

Затишившись з дочкою, Іван Ілліч невдовзі взяв шлюб з вдовою колишнього генерального бунчужного Костянтина Івановича Голуба — Анастасією Марківною (1671— 1729 рр.), дочкою засновника відомого на той час роду Маркевичів — Марка Абрамовича. Дуже норовлива, забезпечена матеріально, ця неординарна жінка, на 25 років молодша за чоловіка, мага на нього неабиякий вплив.

Про це не міг не знати всюдисущий і обачний гетьман. Однак, очевидно, йому подобалася така ситуація, в якій опинився один з найвищих у державі старшин. Мазепа, мабуть, враховував факт залежності Івана Ілліча від Анастасії, коли в 1701 р. призначив його генеральним осавулом (наступний щабель службової драбини після генерального хорунжого). Формально генеральний осавул (як правило, їх було два) вважався за рангом п'ятою особою в старшинській адміністрації (після гетьмана, генеральних обозного, підскарбія та писаря). Він мав контролювати стан війська й бойового спорядження, правильність складання козацьких компутів, інколи проводив спеціальні слідства щодо зловживань у межах регіону, перевіряв права власників на маєтки.

15 листопада 1705 р. Скоропадський прибув у м. Гродно, де на той час Петро I і граф Головін зустрічатися з союзником у Північній війні 1700— 1721 рр. польським королем Августом II Сильним. Він, зокрема, доповів царському міністрові, що козацьке військо як "нестроеве" краще діє при нападі на ворога чи облозі фортеці, захисті обозу, але не в чистому полі. Генеральний осавул доводив: оскільки козацькі коні у військових походах постійно використовуються як тяглова сила, вони стають непридатними до швидкого пересування, уповільнюють дії полків. Він також скаржився на союзників — польських шляхтичів, внаслідок "непостоянства" яких одинадцять козацьких загонів під Варшавою не змогли досягти успіху. На його думку, перебування Мазепи в Польщі значною мірою допомогло Августу II утримати кілька воєводств.

Скоропадський повністю підтримав прохання свого керманіа про необхідність узгоджувати дії проти ворога малоросійських і великоросійських військ, потребу замінити російські полки Неплюєва, "составленные из людей мало ученых и неопытных в военном деле", на тисячу драгунів або саксонців.

Перед тим Петро I вирішив передати Польщі кілька міст, розташованих на правому березі Дніпра. При цьому через Головіна він прагнув дізнатися про можливу реакцію гетьмана на такі дії. Мазепа у листі до Петра I писав: "Изволили вы желать, чтоб я сообщил вам мое мнение об уступке полякам сей стороны заднепрской Украины. Я во всех случаях, как и в нынешнем, полагаюсь на премудрую волю великаго государя; однако ж предполагаю, что много есть препон и трудностей в исполнении сего, о чем подробно вам донесет генеральный мой есаул Иван Скоропадский, котораго нарочно посылаю ко двору монаршому"(!).

Посланець мав детальніше розтлумачити таке гетьманське міркування: "Главное же неудобство: близкое в таком случае соседство поляков с запорожцами и Крымом. Вы наверно помните, — звертається далі Мазепа до Головіна, - - что в договорах вечнаго мира России с Польшею определено выслать обоюдных комиссаров для окончательнаго размежевания на сей стороне Днепра городов: Канева, Черкаска (Черкас. — *О. Г.*), Корсуня, Чигирина, Крылова и других, с принадлежащими им землями. Города сий должны непременно оставаться за великим госуда-

рем, ибо если они отойдут во владение поляков, то, кроме многих других затруднений, все малороссияне перейдут на сию сторону Днепра, избегая повинностей, особливо из порубежных полков: Переяславскаго, Лубенскаго и Миргородскаго, каторых жители имеют многие старинные грунты и угоды на сей стороне, о чем тому же есаулу приказат я словесно вам донести"⁶¹.

Нині важко сказати, що вплинуло на царя: тогочасні політичні обставини чи резонні зауваження Мазепи, вміло й переконливо передані Скоропадським, але факт залишається фактом — вирішення цього питання було відкладено на багато років, що свідчило про перемогу української дипломатії, представленої в даному разі генеральним осавулом.

Після виконання доручення Скоропадський повернувся в Україну, зустрівся з керманичем у м. Дубно і передав неприємний наказ Петра І повертатися Мазепі в Батурин, залишивши козацькі полки в Польщі: "Если слабое здоровье или дела необходимы возбраняют ему пребывать на службе государевой".

Перебуваючи на цій посаді, Скоропадський продовжував скуповувати чи якимось іншим шляхом набувати "пляци", "грунти" тощо. Наприклад, 22 червня 1705 р. козак Яцько Куриченко продав йому ділянку землі за 180 золотих⁶².

1706 р. Іван Ілліч посідає найвищий ранг одного з найбільших полків Гетьманщини — Стародубського замість героїчно загиблого "от шведов" Михайла Миклашевського⁶³. Ставши першою людиною в полку, він мав фактично необмежену владу і величезні пільги. Адже керівництво цивільними, духовними, військовими справами відтоді зосередилося в його руках. Він не переривав тісних зв'язків з гетьманом, зокрема, дбав про постійне постачання на "кухню регляртарскую" всілякої звірини. З цією метою полковник надав значні привілеї місцевим стрільцям. В універсалі від 11 лютого 1708 р. він наказав мглинському сотникові, городовому отаманові з усім "тамошнім поспільством", щоб стрільців "до жадной тяглости меской не важилися потягати", забезпечували їм "вільну" стрілецьку службу (повинність)⁶⁴. Цікаво, що, ставши гетьманом, Скоропадський 11 січня 1709 р. підтвердив попередні права стрільців, наказав тодішньому полковнику стародубському Лук'яну Жоравці (Журавці, 1709— 1719 рр.) оберігати їх⁶⁵.

24 лютого 1708 р. І. Мазепа відрядив до Петра І І. Скоропадського (його прізвище стоїть першим у списку) разом з суддею полковим стародубським І. Романовським, суддею полковим переяславським І. Вирлом (Берлом) й військовим канцеляристом Д. Болботою (Золботою), щоб розібратися із звинуваченнями гетьмана у зраді. Останній не хотів, "дабы по смерти" про нього "осталася в устах людских мерзкая, проклятаго зменническаго имени... память".

Суть справи полягала в тому, що якийсь полтавський житель, "человек худородный, з жида перехрест" Петро Яценко, підмовлений деякими опозиційно настроєними старшинами, подав у Москві на Мазепу "за рукою своею, все лжи превосходящую, сказку", ніби гетьман став цареві "неверен". А перед тим аналогічний донос зробив і чернець. У зв'язку з цим названим вище особам доручалося переконати Петра І передати кривдників для проведення слідства в Київ⁶⁶. Їх місія завершилася вдало — "непорочность" гетьмана не постраждала, а "клеветникам" присудили "достойную казнь".

В квітні того ж року виник конфлікт І. Мазепи з генеральним суддею Василем Кочубеем і колишнім полковником полтавським Іваном Іскрою (1696— 1700 рр.). Він визрівав давно на ґрунті інтимних стосунків престарілого, хворого гетьмана з своєю хрещеницею, молодю красунею Мотрею Кочубей — дочкою генерального судді. Але її ображений батько вирішив надати особистій справі політичного забарвлення, зви-

нувативши І. Мазепу в зраді монарха і бажанні відірвати Україну від Росії. Ці події детально описані в історичній літературі, тому основну увагу звернемо на участь у них І. Скоропадського, їх значенні для подальшої долі останнього.

Прізвище стародубського полковника неодноразово фігурувало в ході слідства в Смоленську, куди "вори" спочатку "приїхали с тем своим ложным доношением добровольно", а потім у Москві. З "Доношенія Кочубея государю по статьям" дізнаємося, що 11 травня 1707 р., у неділю, до двору Мазепи "рано зъехалися люди, звикле в пана гетьмана бывалии". До нього ж нібито несподівано, без запрошення, заїхав у справах і боярин І. О. Мусін-Пушкін, очевидно, батько майбутнього президента Академії мистецтв, історика і археолога Олексія Івановича (1744—1817 рр.). Після "службы божественной пенія ... и по скончени обеда" гетьман майже всіх гостей відпустив, а залишив В. Кочубея й І. Скоропадського. Далі, за словами генерального судді, гетьман радів, сміявся, пив спиртне з приводу того, що поляки "ратных великого государя людей в городах рубежа Литовского вистилати" (повбивати. — *О. Г.*). Мазепа сподівався, що вся Литва виступить проти Московії, а це буде вигідно Україні. Тільки "на завтрее, в понедельник, господин Шкорупадскій отпущен zostat до дому своего, в Чернегов" ⁶⁷.

10 жовтня 1707 р., в п'ятницю увечері, у Києві всі двері гетьманського будинку було зачинено, і ніхто з сторонніх не міг підступитися. В ньому ніби сиділи "панове полковники, а дело у их такое, же читают Пакта Комиссии Гадяцкое, а тая Комиссия чинилася войску Запорожскому з ляхами за гетьмана Виговскаго, в измену его".

Аналізуючи цей факт, В. Кочубей доводив на слідстві: "И естли ж бы теперь не было о измене намерения, то для чего б тую Комиссию, за Виговскаго учиненную, зисковати и читати в блазньство слушающим?"

Ще точніше свої політичні наміри висловив І. Мазепа 31 червня 1706 р. у помешканні В. Кочубея під час застольної розмови з полковниками. Саме того року Скоропадського призначили полковником. Генеральний суддя запевнив: тоді гетьман був "зо всеми особами". Чи був серед них Іван Ілліч — нині важко з'ясувати.

А володар булави ніби говорив: "...Я живу, никогда не маючи совершенной над ей своей целости, всегда небеспечен, жду як вол обуха!". Він позитивно оцінив діяльність своїх попередників — І. Виговського й І. Брюховецького, які "хотели и зачали были з тое неволе вибиватися, але злые люди им в том перешкодили", зокрема, полтавський полковник М. Пушкар. Мазепа був занепокоєний, що не може дійти згоди з кримським ханом про взаємодію ⁶⁸.

Звичайно, до всіх цих свідчень треба ставитися дуже обережно, бо їх дала упереджена особа та ще й під загрозою жорстоких покарань (від більшості звинувачень у зраді гетьмана В. Кочубей та І. Іскра майже одразу відмовилися). Однак ми не сумніваємося, що серед старшини постійно точилися розмови про Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, а також про політичне й економічне становище українців у складі Російської держави. Багато з них були невдоволені існуючим станом справ. Проте це не означало, що вони відверто виступати проти заходів царського уряду.

В травні 1708 р. у Івана Ілліча несподівано з'явився конкурент - полковник Черниш (Чарниш), який кілька разів побував у Москві, в Посольському приказі, й спочатку від імені гетьмана, а потім "мимо" нього "домагался полковничества стародубского". З цього приводу І. Мазепа тричі письмово звертався до кн. Г. І. Головкина й просив не довіряти тому. Коли Черниш переконався, що полковництво йому не здобути, він став паплюжити не тільки гетьмана, Головкина й пана таємного

секретаря, а також "всеял многія плевелы о имени монаршеском и иные многіе непристойности к возмущению народа малороссійскаго"⁶⁹.

Джерела зафіксувати, що в 1706—1708 рр. у Стародубському полку за відсутності Скоропадського його заступники виконувати повноваження останнього. Серед них слід назвати Дмитра Журмана (Турченка), Станіслава Патубинського, Семена Соболевського, Прокопа Силенка. Зокрема, останній 18 червня 1708 р., будучи наказним полковником, повідомив графа Г. І. Головкина "о посыпке 20 человек для розсылок в разные стороны"⁷⁰.

В. Панащенко зазначата, що Прокіп Силенко згадується в документах як наказний полковник у 1699, 1701, 1703—1704, 1706—1707, 1709, 1710, 1712 рр.⁷¹ Офіційно ж він, за даними О. Лазаревського, спочатку був сотником (1693—1708 рр.), а потім — полковим обозним (1709—1714 рр.)⁷².

Ці обставини, безперечно, впливати на формування суспільно-політичних поглядів І. Скоропадського, певною мірою викристалізували ідею збереження національної автономії державного самоуправління (про що йтиметься нижче). Разом з тим, враховуючи гіркий, трагічний досвід багатьох своїх попередників, особливо І. Мазепи, майбутній гетьман ніколи не виступав на рішучий захист інтересів України — своєї "Отчизни" (як неодноразово називав її у листах і універсалах), не вжив заходів, спрямованих на здобуття повної незалежності країни. Перебуваючи під постійним явним і таємним наглядом царського уряду, не раз звинувачений "своїми" ж у зраді, він міг лише просити вищих сановників Росії не відбирати давні права і вольності українців.

(Далі буде)

¹ Русская родословная книга. - СПб., 1873. - Т. I. - С. 294.

² Доношение Кочубея государю по статьям // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. - М., 1859. - Ч. 2. - С. 99; Письма и бумаги императора Петра Великого. - М., 1952. - Т. 9. - Вып. 2. - С. 265.

³ Русский биографический словарь. - СПб., 1904. - С. 610.

⁴ К а с и м е н к о А. К. К вопросу о национальном составе дворян-помещиков Левобережной Украины в конце XVIII—XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960 г. - К., 1962. - С. 492.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України), ф. 228, оп. 1, спр. 76, арк. 1—183.

⁶ Там же, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 66, 71-72, 74-77, 80.

⁷ Там же, арк. 84.

Можливо, спочатку прізвище мало інше написання, наприклад, Колос чи Колосенко. Проте пізніше, під впливом ряду обставин, воно могло трансформуватися (русифікуватися).

Звертаємо увагу на те, що місто розташоване на правому березі Дніпра, як і Умань.

Хоча із змісту документа чітко видно українське походження його. Слово "нации" виділено автором "Прошення".

⁸ ЦДІА України, ф. 1709, оп. 2, спр. 32, арк. 405—406.

⁹ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 1049, арк. 59.

¹⁰ Там же, ф. 1297, оп. 2, спр. 395, арк. 159 зв. — 173; Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - С. 17-21 і далі.

¹¹ Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. - СПб., 1900. - ф. 59 С. 234

¹² ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 72,

¹³ Там же, спр. 1720, арк. 1—2.

¹⁴ А н т о н о в и ч В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. - К., 1867; Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993.

¹⁵ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 12463, арк. 1—3.

¹⁶ Російський державний архів давніх актів (Москва) (далі — РДАДА), Ф-124, оп. 1, спр. 3 1687 р., арк. 1-2.

Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Іоанна Скоропадского, войск, всепресветлейшого его императорского величества, запорожских обоих сторон Днепра гетмана, окказій и церемоній, тако жив канцелярій войсковой отправуемых дел, наченный 1722 года, Јокончен-

- ний в том же году... войсковой канцелярії старшим канцеляристом Николаем Ханенком (далі — Ханенко Н. Діаріуш). - М., 1858. - С. 73.
- ¹⁸ ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84.
- ¹⁹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавни. — К., 1992. - С. 259.
- ²⁰ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 3882, арк. 10.
- ²¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1914 — Т. 4. — С. 661.
- ²² Л а з а р е в с к и й А. Люди Старой Малороссии. I. Семья Скоропадских (1674—1758 гг.) // Исторический вестник. — 1880. — №. - С. 726.
- ²³ ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84 зв.
- ²⁴ Русский биографический словарь. — С. 610.
- ²⁵ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729— 1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 3. — С. 616.
- ²⁶ Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч. I. 1649— 1687. — С. 263.
- Щоправда, ще в березні І. Самойлович виступив з 7 полками проти П. Дорошенка, який перебував у добре укріпленому Чигирині. Проте до бойових дій справа не дійшла. Самойлович лише спробував умовити супротивника добровільно скласти зброю. Розраховуючи на підтримку турків, Дорошенко спочатку відмовився, але коли зрозумів, що його сподівання марні, у вересні відмовився від булави і здав місто. В історичній літературі цей похід інколи називають першим Чигиринським.
- ²⁷ Действия презелной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки ... в граде Гадячу, трудом Григория Гра-бянки собранная и самобитных старожилов свидетельства утвержденная. Року 1710. — К., 1854. — С. 301, 302 і далі. Див. також: Літопис гадяцького полковника Григорія Гра-бянки. - К., 1992. - С. 154- 155, 157- 159.
- ²⁸ ЦДІА України, КМФ-7, оп. 3, спр. 352, 1678 р., арк. 1— 5.
- ²⁹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 325.
- ³⁰ Источники малороссийской истории. — Ч. I. — С. 266.
- Осаули (в полку їх, як правило, було два) складали реєстри-списки козаків, керували їхньою стройовою й бойовою підготовкою, контролювали військове забезпечення. Обозний — перша особа після полковника, яка часто замінювала його в разі відсутності, а також завідувала арматою (артилерією).
- ³¹ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. — С. 4, 5, 87. 157 та ін.
- ³² Русская родословная книга. — Т. 1. — С. 24.
- ³³ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 16.
- ³⁴ Там же, арк. 16— 16 зв.
- ³⁵ Черниговские губернские ведомости. — 1852. — №. — С. 76— 77.
- ³⁶ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1373, арк. 16; спр. 1173-А, арк. 2 зв. і далі.
- ³⁷ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. — С. 4.
- В. Модзалевський першу згадку про Скоропадського як чернігівського полкового писаря датує 1681 р. О. Лазаревський вважав, що цю посаду він обійняв наприкінці гетьманства І. Самойловича. Проте нами виявлено лист Самойловича до думного дяка Ларіона Іванова від 21 квітня 1680 р. про поїздку в Москву гетьманського посланця чернігівського полкового писаря І. Скоропадського, який нещодавно повернувся з Криму (РДАДА, ф. 124, оп. 3, спр. 365, 1680 р., арк. 1— 2).
- ³⁸ ЦДІА України, ф. 54, оп. 1, спр. 1273, арк. 67 зв.
- ³⁹ * Золотий або злотий — польська грошова одиниця, яка дорівнювала 30 грошам.
- ⁴⁰ Там же, арк. 70 зв. — 71. Копа дорівнювала 60 грошам.
- ⁴¹ Там же, арк. 67 зв.
- ⁴² П а н а ш е н к о В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.). - К., 1997. - С. 59.
- ⁴³ Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 144.
- ⁴⁴ Источники малороссийской истории. — Ч. I. — С. 297— 304.
- ⁴⁵ Там же. - С. 309.
- ⁴⁶ Літопис Самовидця. - С. 148- 149.
- ⁴⁷ Б а б у ш к и н а Г. К. Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. — М., 1950. — Т. 33.
- ⁴⁸ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. — С. 213.
- ⁴⁹ Там же. — С. 563.
- ⁵⁰ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 11.
- ⁵¹ Там же. - С. 13.
- ⁵² Там же. - С. 18-20.
- ⁵³ Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1995. — С. 47; Малий словник історії України. - К., 1997. — С. 364.
- ⁵⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. I. Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 35.
- ⁵⁵ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что, в котором году деялося в Украйни малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал губернаторе. — К., 1888. — С. 38.
- ⁵⁶ ЦДІА України, ф. 54, оп. 1, спр. 1273, арк. 71.

⁵⁶ Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Т. І. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII—XVIII ст. - Харків, 1923. - С. 95.

⁷ ЦЦІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 16.

⁵⁸ Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка. — С. 88.

⁹ Там же. — С. 87.

⁶⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 566.

⁵¹ Там же. - С. 366- 367.

⁶² ЦЦІА України, ф. 54, оп. 1, спр. 1273, арк. 71 зв.

⁶³ Там же, ф. 221, оп. 1, спр. 237, арк. 1.

⁴ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 10058, арк. 53.

⁵ Там же, арк. 53 зв.

⁶ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 70.

⁷ Там же. — С. 99, 100.

⁵⁸ Там же. - С. 102, 104.

⁶ ЦЦІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 12 зв. — 13; Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. - Кн. 1. - С. 78-80.

⁷⁰ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 41, 1708 р., арк. 1—

²
⁷¹ Панащенко В. В. Вказ. праця. — С. 58.

⁷² Л а з а р е в с к и й А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 64, 88— 89.